

TÜRÜK

*Uluslararası Dil, Edebiyat
ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*

2017, Yıl:5, Sayı:11

Geliş Tarihi: 21.09.2017

Kabul Tarihi: 28.10.2017

Sayfa:291-310

ISSN: 2147-8872

ÇAĞATAY ŞAİRİ ATÂYİ'NİN DİVANINDA EKSİLTİLİ YAPILAR

Filiz Meltem Erdem Uçar*

ÖZET

Kavramlarla düşünen insan, düşündüklerini göstergelerle anlatır. Dildeki ekler, kelimeler, cümleler birer dilsel göstergedir. Göstergelerin ses ve kavram olarak birbirini tamamlayan iki yönünün olması dilin hem biçimsel hem anlamsal boyutunun olduğu ve dil incelemelerinin bu iki boyutun da dikkate alınarak yapılması gerektiği anlamına gelir. Dilbilim incelemelerinde dilin biçimsel boyutu, yani dilsel göstergelerle işaretlenmiş görünen tarafı yüzey yapı; anlamsal boyutu, yani herhangi bir işaretleyicisi bulunmayıp varlığı algılanabilen tarafı derin yapı kavramlarıyla karşılanır. İletişim sırasında bazı dil birimleri yüzey yapıya aynen taşınırken bazı birimler eksiltiye gidilerek derin yapıda bırakılır. Eksilti, anlatımda kolaylık sağlamak, ifadeye güç kazandırmak, gereksiz tekrarlardan kaçınmak gibi sebeplerle sözlü veya yazılı iletişim sırasında dilin bazı birimlerinin, o dilin kendine özgü kurallarına bağlı kalınmak suretiyle, yüzey yapıya taşınmayıp derin yapıda bırakılması olayıdır. Eksik birimlerin yüzey yapıda oluşturduğu boşlukların doğru olarak doldurulması, özellikle tarihî metin incelemelerinde büyük önem taşır. Çünkü bir metnin doğru olarak anlaşılması, o metnin derin yapısının doğru olarak çözülmesiyle mümkündür. Bu amaç doğrultusunda çalışmada XV. yüzyıl Çağatay şairlerinden Atâyî'nin gazellerinde yer alan eksiltili yapılar tespit edilmeye ve bu yapılar ortaya çıkış yerleri, oluşma sebepleri bakımından incelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Eksilti, derin yapı, yüzey yapı, Atâyî Divanı, Çağatay Türkçesi.

* Yrd. Doç. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, [orcid: orcid.org/0000-0003-4690-4710](https://orcid.org/0000-0003-4690-4710), filizmeltemerdemucar@gmail.com

ELLIPTICAL CONSTRUCTIONS IN THE DEWAN OF CHAGATAI POET ATAYI

ABSTRACT

People think based on concepts and express their opinions with signs. Affixes, words, and sentences in a language are all signs. Because the signs have two complementary features with sound and concept, a language has both a structural and a semantic dimension, which means any analysis on language must take both into consideration. Such linguistic analyses rely on the structural dimension which is the surface structure visible through linguistic signs and the semantic dimension which is the deep construction that is comprehensible but unsignified. Some linguistic units are expressed clearly during communication while some are left in the deep construction though ellipses. Ellipsis is the literary construction which omits some literary clauses in that language's inherit rules to ease expression, increase its influence, and avoid unnecessary repetitions. It is of utmost importance to correctly fill the gaps of the omitted units in the surface structure especially in terms of analysing historical texts. The correct understanding of a text relies on the correct identification of its deep and elliptical construction. This study aims to identify the elliptical constructions in the lyrics by the 15th century Chagatai poet Atayi and to analyse the origins and reasons of these ellipses.

Key Words: Ellipse, deep structure, surface structure, Atâyî Dîvânı, Chagatai Turkish.

0. Giriş

Kendine özgü dili olan toplumlar, varlıkların, durum ve olayların anlatımı sırasında birtakım ses birleşimlerinden yararlanırlar, onları bu ses birleşimleriyle kavramlaştırırlar. Bunu yaparken kimi zaman eklerle türetmelere giderler; kimi zaman da ilgisi ve benzerliği olan başka kavramlardan yaptığı aktarmalarla ad vermeye yönelirler ki dili meydana getiren göstergeler de bu şekilde ortaya çıkar (Aksan 2009, 30).

Dil, göstergelerden oluşur. Dildeki ekler, kelimeler, cümleler birer göstergedir. Her göstergenin *gösteren* (ses imgesi) ve *gösterilen* (kavram) olmak üzere iki yönü bulunmaktadır. Gösteren adı verilen ses imgesi, aslında ses değil, sesin insan zihninde oluşturduğu izdir. Bu iz, konuşma organlarıyla sesletildiği zaman sese dönüşür. Gösterilen ise nesnelerin zihnimizdeki tasarımlarıdır (Saussure 1998, 108-111). Dil göstergelerinin *gösteren* ve *gösterilen* olarak iki yöne sahip olması dilin bir biçimsel, bir de anlamsal boyutunun olduğu ve dille iletişimin bu iki özellikte birlikte gerçekleştiği anlamına gelir. Bu durum, dil incelemelerinde göstergelerin hem biçim hem anlam bakımından değerlendirilmesini zorunlu kılmaktadır (Üstünova 2000-2001, 107).

Dilin biçimsel ve anlamsal boyutu bizi *derin yapı* ve *yüzey yapı* kavramlarıyla karşı karşıya getirir. *Derin yapı*, dilin anlambilimsel boyutunu yani görünmeyen fakat algılanabilen

tarafını (Demirci 2010, 293); *yüzey yapı* ise gözle görülen, kulakla duyulan somut yanını oluşturur. Başka bir ifadeyle yüzey yapı “gösteren”, derin yapı da “gösterilen” taraftır (Üstünova 2010, 698-699). Bir ileti söze ya da yazıya döküldüğünde derin yapıdan yüzey yapıya doğru giden yani gösterenin gösterilene dönüştüğü bir süreç başlar. Bu süreçte kimi dil bilgisel veriler derin yapıdaki biçimleriyle yüzey yapıya ulaşırken kimileri de yalnızca onları işaret eden, algılanmasını sağlayan dil birimleri aracılığıyla yüzey yapıya taşınır. Çünkü dilin zamandan ve emekten tasarruf ilkesi, estetiğe olan düşkünlüğü, bazı dil birimlerinin yüzey yapıya çıkmasına izin vermez. Bu nedenle kimi dil birimleri, onları işaret eden yapılar yüzey yapıda olacak biçimde saklanır yani derin yapıda bırakılır (Üstünova 2010, 699).

Dilin bazı birimlerinin yüzey yapıya taşınmayıp derin yapıda bırakılması olayı Türkçe kaynaklarda *eksiltim*¹, *eksilti*², *eksiltme*³, *düşüm*⁴, *düşüklü anlatım*⁵, *sıfır tekrar*⁶; yabancı kaynaklarda *ellipse*, *ellipsis*⁷ gibi terimlerle ifade edilir.

Çalışmada *eksilti* terimiyle karşılanacak olan bu dil olayı, sözlü veya yazılı iletişim sırasında dilin bazı birimlerinin, o dilin kendine özgü kurallarına bağlı kalınarak derin yapıda bırakılması olayıdır. İfadeye akıcılık ve güç kazandırmak, söyleyiş kolaylığı sağlamak, tekrara düşmemek gibi sebeplerle başvuru eksiltelerin yüzey yapıda oluşturduğu boşlukların tüm alıcılar tarafından aynı şekilde doldurulması, sağlıklı bir iletişim için temel şarttır. Derin yapı, kişilere göre değişkenlik göstermez. Çünkü iletişim sırasında bazı dil birimlerinin derin yapıda bırakılması olayı rastgele değildir, o dilin kendine özgü kuralları doğrultusunda gerçekleşir. Eksiltelerin derin yapıdan yüzey yapıya taşınma işlemi dil bilgisi kurallarına uygun olarak yapılırsa derin yapının çeşitlilik göstermesi söz konusu olamaz. (Üstünova 2010, 700-702).

Eksik birimlerin yüzey yapıda oluşturduğu boşlukların doğru olarak doldurulması, tarihî metin incelemelerinde de büyük önem taşır. Metinde verilmek istenen mesajın okuyucu ya da dinleyiciye eksiksiz olarak iletilmesi, metnin anlamsal ve yapısal boyutunun doğru olarak çözümlenmesiyle mümkündür. Kendine özgü kuralları ve dili kullanma biçimiyle ayrı bir çizgide değerlendirilmesi gereken şiirler, eksilteli anlatımların yoğun olarak görüldüğü edebî türlerdir. Bu türlerde dili etkili kullanmak, az sözle özlü anlatımlar yakalamak, tekrara düşmemek, dizeyi vezne uydurmak gibi sebeplerle dilin bazı birimlerinin derin yapıda bırakıldığı, yüzey yapıda titizlikle oluşturulan boşlukların ise herhangi bir anlam bulanıklığına yol açmadığı görülür. Bu da şairin dili ustaca kullanma yeteneği ile yakından ilgilidir.

¹ Korkmaz, Zeynep, Gramer Terimleri Sözlüğü, TDK Yayınları, Ankara, 2007a.

² Külebi, Oya, “Türkçede Eksilti Tümceleri”, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 7, S:1-2 (1990), s. 117-130; Özmen, Mehmet, “Bir Eksilteli Cümle Tipi Üzerine”, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi Journal of Social Sciences, 4, S:4 (1996), s. 71-82; Üstünova, Kerime, “Eksilti ya da Sıfır Tekrar”, Dil Yazıları, Akçağ Yayınları, Ankara, (2001), s. 111-121; Topaloğlu, Ahmet, Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1989; Vardar, Berke, Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü, TDK Yayınları, Ankara, 1980.

³ Sarıca, Mustafa, “Anlatımda Birim Eksiltme”, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, 89, S:639 (2005), s. 208-212.

⁴ Uç, Tayibe, “Düşüm (Ellipsis) Olayı ve Türkçedeki Kimi Örnekler”, Ömer Asım Aksoy Armağanı, TDK Yayınları, Ankara, (1978), s. 259-272.

⁵ Gencan, Tahir Nejat, Dilbilgisi, Ayraç Yayınevi, Ankara, 2001.

⁶ Üstünova, Kerime, “Eksilti ya da Sıfır Tekrar”, Dil Yazıları, Akçağ Yayınları, Ankara, (2001), s. 111-121.

⁷ Thomas, A., “Ellipsis: The Interplay of Sentence Structure and Context”, Lingua 47, s. 43-68.

Bu amaç doğrultusunda çalışmada XV. yüzyıl Çağatay şairlerinden Atâyî'nin gazellerinde yer alan eksilteli yapılar, bu yapıların ortaya çıkış yerleri, oluşma sebepleri incelenmeye çalışılmıştır. Türkçeyi iyi kullanan, klasik şiirin mazmun ve inceliklerine hâkim olan Atâyî (Eraslan 1992, 114-115), Orta Asya'da klasik Türk şiirinin şekillenmesinde önemli bir yere sahiptir (Seyfullah 2008, 3). Atâyî'nin hayatı hakkındaki bilgiler oldukça sınırlı olup onun hakkındaki en doğru bilgilere Nevâyî'nin *Mecâlisü'n-Nefâyîs* adlı tezkiresinde rastlanır. Atâyî'yi Türkçe yazan şairler arasında gösteren Nevâyî'ye göre şairin şiirleri kafiye bakımından kusurlu olmakla birlikte Türkâne bir ifade taşımaktadır (Eraslan 2001a, 68; 2001b, 383; 1992, 113-114).

Atâyî Dîvânı'nda Eksilteli Yapılar

Atâyî Dîvânı'nda kelime ve söz dizimi düzeyinde tespit edilen eksilteler aşağıda ayrıntılı olarak gösterilmiştir.

1.1. Kelimedeki Eksilti: Ek Eksiltisi

Dîvân'da kimi zaman tekrara düşmemek, akıcı ve etkileyici anlatım sağlamak, beyti vezne uydurmak gibi sebeplerle bazı eklerin derin yapıda bırakılarak yüzey yapıya taşınmadığı görülmüştür. Bu tür eksilteler, rastgele olmayıp eklerin ya da kelimelerin işlev ortaklığından yararlanmak suretiyle dilin kurallarını bozmayacak şekilde gerçekleştirilmiştir.

Örneklerde derin yapıda bırakılan ekler +Ø (sıfır ek) işareti ile gösterilmiştir. Bir örnek içinde birden fazla eksilti yapıldığı görülebilmektedir. Bu durumda herhangi bir karışıklığa yer vermemek adına +Ø (sıfır ek) işareti sadece ilgili örnek için kullanılmıştır. Türkiye Türkçesine aktarımlarda ise cümledeki bütün eksilteler [/] (köşeli parantez) işaretiyle verilmiştir.

1.1.1. İlgi Hâli Eki Eksiltisi

İlgi hâli, ismin başka bir isimle sahiplik, aitlik ve ilgi bağı kurduğu hâlidir. İsmi bir isimle ilgisi olduğunu, kendisinden sonra gelen başka bir isme tabi olduğunu gösteren (Ergin 1990, 216) bu hâl, genel Türkçede olduğu gibi Çağatay Türkçesinde de hem ekli hem eksiz olarak yapılır. *Eksiz ilgi hâli* ise *eksiz belirtili ilgi hâli* ve *eksiz belirtisiz ilgi hâli* olarak iki şekildedir.

Eksiz belirtili ilgi hâli çekimi, belirtilmiş iyelik ekleri üzerine ilgi hâli eki getirilmemesi durumudur (Sev 2007, 120). İlgi hâli ekinin getirilmemesinin sebebi, iyelik eklerinin tıpkı ilgi hâli ekinde olduğu gibi "isimleri belirli kılma" işlevidir. Yani söz konusu isim iyelik ekiyle belirli hâle gelmiş ve bu ismin ilgi hâli ekine yüzey yapıda duyduğu ihtiyaç da ortadan kalkmıştır (Karahana 1999, 609-610; Üstünova 2008, 110-111). Ancak yüzey yapıda görünmeyen ilgi hâli eki, varlığını her zaman hissettirmektedir. Görüldüğü üzere ilgi hâli eki ile iyelik ekinin ortak olan "isimleri belirli hâle getirme" işlevi bu eksiltinin gerçekleşmesine imkân vermiştir. Söz konusu yapıların *Dîvân*'daki başlıca örnekleri aşağıdadır:

Örtengey édi nâr-ı yanğagıñ+Ø otida köñlüm "Gönlüm [senin] ateş yanakların[ın] alevinde yanacaktı." (36-11b/4).

Firākında közüm+Ø ser-çeşmesindin / Körer-mén her kayan bakşam tévizler “[Senin] ayrılığında (senden ayrı iken) (sürekli ağladığı için) gözlerim[in] pınarlarından nereye baksam denizler görürüm.” (64-19b/5).

Közüm+Ø yaşın her dem eylegen kan / Yüzühnüñ lāle dék ruhsāresidür “Közlerim[in] yaşımı sürekli kan eyleyen, [senin] yüzünün laleye benzeyen yanağıdır.” (68-20b/3).

Gül yüzi+Ø şevkında bağrım gonça dék kan bağladı “[Onun] gül yüzü[nün] hasretiyle bağrım gonca gibi kan bağladı.” (86-26a/3).

Ey bağı taşı, köhlüm+Ø évin eyleme ħarāb “Ey merhametsiz [sevgili], gönlüm[ün] evini harap etme.” (18-6b/3).

Örtendi gül yüzüh+Ø otudın lāle-zārlar / Yalguz né lāle belki anıñ dék hezārlar “[Senin] gül yüzünün ateşinden lale bahçeleri yandı. Sadece lale[ler] mi [yandı], belki onun gibi binlercesi [yandı].” (73-22a/1).

Yetmes mü bir Atāyî’ga ey ħüsn ile ganī / Köz uçdın nażar ki cemāliñ+Ø zekātıdur “Ey güzellik ile zengin [sevgili], Atāyî’ye göz ucuyla baksan, ki [bu bakış] [senin] güzel yüzün[ün] zekatıdır.” (56-17a/5).

Éşigin+Ø toprağı besdür kefende “Kefen için [senin] kapının önün[ün] toprağı yeterlidir.” (5-2b/4).

Türkçede ilgi hâli ekinin işlevlerinden biri de zamirleri edatlara bağlamaktır. Zamirler, edatlara isimler gibi doğrudan değil, çekim ekleri ile bağlanırlar (Ergin 1990, 250-251). *Atāyî Dîvânı*’nda bu bağlantının kimi zaman eksiz kurulduğu görülmüştür.

Ey dōst méniñ dünyāda sén+Ø ték séverim yok “Ey dost, benim bu dünyada sen[in] gibi sevenim yok.” (102-30b/1).

Körmedük ‘ālemde sén+Ø ték cāniğa raħm eyles “Dünyada sen[in] gibi canına merhamet etmeyen (merhametsiz) [insan] görmedik.” (86-26a/7).

1.1.2. Yükleme Hâli Eki Eksiltisi

Yükleme hâli, ismin geçişli bir fiilin etkisinde olduğunu gösteren hâlidir (Ergin 1990, 220). Bu hâldeki isim, yüklem bildirdiği ve öznenin yaptığı işten etkilendiği için cümlede nesne görevindedir. Böylece bir belirtme işlevi yüklenmektedir (Korkmaz 2007b, 277). Bu hâl de ekli ve eksiz olarak iki şekilde yapılır.

Eksiz yükleme hâli, *eksiz belirtili yükleme hâli* ve *eksiz belirtisiz yükleme hâli* olmak üzere iki şekildedir. Eksiz belirtili yükleme hâli çekiminde iyelik eki almış nesne görevindeki isim, yüzey yapıda yükleme hâli eki almamış görünmektedir. Aslında bu ek, derin yapıda bırakılmıştır ve telaffuz esnasında varlığını açıkça hissettirmektedir. Yukarıda ifade edildiği üzere iyelik ekinin işlevlerinden biri de geldiği isme belirlilik kazandırmaktır. Dolayısıyla iyelik eki almış isimler, kendiliklerinden belirli bir nesneyi gösterirler. Bu sebeple iyelikli isimlerin belirlilik özelliği kazanmak için yükleme hâli ekine ihtiyaçları yoktur (Üstünova 2008, 193-194).

Atâyî Divânî'nda yer alan aşağıdaki örneklerde de muhtemelen beyti vezne uydurmak adına +nI yükleme hâli ekinin kullanılmaması bu ekle iyelik ekinin sözü edilen ortak işlevi dolayısıyla mümkün olabilmektedir.

Közleri könlüm+Ø alur hâli koyar cânımğa dâğ “Gözleri gönlüm[ü] alır, (yüzündeki) beni canımı yaralar.” (15-5b/4).

Cân kalmadı gamdın velî cânâne inanmas / Feryādım+Ø işitmes dağı efgāna inanmas “Gamdan (gam çekmekten) [bende] can kalmadı fakat sevgili [buna] inanmaz, [sevgili] feryadım[ı] işitmez, [sevgili] çılgınlıklarına da inanmaz.” (91-27b/1).

Aşağıdaki beyitte geçen yükleme hâlindeki bağlama grubunda, grubu oluşturan kelimeler arasında işlev bakımından bir ortaklık söz konusu olduğu için, yükleme hâli eki sadece gruptaki son kelimeye verilip diğerinde varsayılmıştır. Türkçenin genelinde uygulanan bu tür kullanımlara, daha çok söyleyiş kolaylığı sağlamak, gereksiz tekrardan kaçınmak, beyti vezne uydurmak gibi sebeplerle başvurulmuştur.

Zülfün+Ø ü kaddiñni körgeç bāğ-bān aytur revān / Gül yıgaçı üstide konmuş ‘acāyīb zāğlar “[Senin] saçların[ı] ve [senin] boyunu görünce bahçivan hemen, gül ağacı üstüne acayip kargalar konmuş, der.” (45-14a/3).

1.1.3. Yönelme Hâli Eki Eksiltisi

Yönelme hâli, fiilin yönünü gösteren, yaklaşma ifade eden hâldir (Ergin 1990, 221). İsimleri yönelme, yaklaşma işleviyle fiile bağlayan yönelme hâli eki, Çağatay Türkçesinde ünlü ve tonlu ünsüzle biten isimlerde +GA, tonsuz ünsüzle bitenlerde +KA biçimindedir. Bu hâl her zaman ekli yapılmaktadır Eserde yönelme hâlindeki bazı bağlama gruplarında söz konusu ek, sadece son kelimeye verilip diğer kelimelerde eksiltiye gidilmiştir.

Rūhsāre+Ø vü zülfünğa meni kıldı mukayyed “Beni [senin] yanağ[ına] ve saçlarına bağladı.” (1545a/2).

Men neçük teşbîh étey ol yüzni ay+Ø u künge kim “Ben o yüzü ay[a] ve güneşe nasıl benzeteyim!” (15-5b/2).

Ol kad+Ø ü yüzge Atâyî mu ‘tekid-sén dünyāda “Atâyî, [sen] (bu) dünyada o boy[a] ve [o] yüze bağlısın.” (32-10b/7).

1.1.4. Bulunma Hâli Eki Eksiltisi

Bulunma hâli, kelime gruplarında ve cümlede fiilin kendi içinde cereyan ettiğini gösteren, böylece bir bulunma ifade eden isimlerin hâlidir. İsimler bu duruma girmek için daima ek alır (Ergin 1990, 222-223). Ekin başlıca işlevi yer bildirmek, aynı zamanda fiilin durumunu ve zamanını göstermektir.

Atâyî Divânî'nda bulunma hâlindeki bağlama gruplarında grubu oluşturan kelimeler arasında işlev bakımından bir ortaklık söz konusu olduğundan ek sadece gruptaki son kelimeye verilip diğerlerinde varsayılarak eksiltiye gidilmiştir.

Mén dāğı bāğ+Ø u çemende él bigin kězgey édim “Ben de bahçe[de] ve çimenlikte başkaları gibi gezecektim.” (94-28a/3).

1.1.5. Çıkma Hâli Eki Eksiltisi

Çıkma hâli, kelime gruplarında ve cümlede fiilin gösterdiği hareketin kendisinden uzaklaştığını ifade eden isimlerin hâlidir (Ergin 1990, 223). Çağatay Türkçesinde bu hâl için +*DIn* eki kullanılır. *Atâyî Dîvânî*'nda çıkma hâlindeki bağlama gruplarında da diğer isim çekimlerinde olduğu gibi ek, sadece gruptaki son kelime için yüzey yapıya taşınıp diğerlerinde derin yapıda bırakılmıştır.

Bu né közdür bu né kirpük bu né kaş / Ki çıktı dîn+Ø ü imāndın ħalāyık “Bu nasıl gözdür, bu nasıl kirpik[tir], bu nasıl kaş[tır], ki insanlar din[den] imandan çıktı.” (105-31b/2).

İstedük ‘ālemde ‘ömrî ğam-güsārî tapmaduħ / Ğam küinde yār u hem-dem cām+Ø u sāğardın laħf “[Bu] dünyada bir ömür [boyu] [dert ortağı] istedik (ama) dert ortağı bulamadık. Gam gününde (gam çekilen günlerde) dost ve arkadaş şîşe[den] ve kadehten (daha) iyidir.” (95-28b/6).

Dîn+Ø ü imānımdın ayırma dem-i āħir méni “Beni (ömrümün) son deminde din[imden] ve imanımdan ayırma.” (1-1b/10).

Yoktur ğam+Ø u renc+Ø ü elem+Ø ü kayğudın özge “Gam[dan], sıkıntı[dan], elem[den] ve kaygıdan başka (hiçbir şey) yoktur.” (11-4b/3).

1.1.6. Çokluk Eki Eksiltisi

Çokluk eki, ismin karşıladığı varlık veya kavramın birden çok sayıda olduğunu ifade eden ektir. İsim kök ve gövdelerinin tek bir varlık veya kavramı karşılayan çekimsiz şekli teklik ifade ederken birden fazla varlık veya kavramı karşılamak üzere çokluk eki almış şekli de çokluk ifade eder (Ergin 1990, 209). Çağatay Türkçesinde çokluk eki genel Türkçede olduğu gibi +*lAr*'dır.

Aşağıdaki örnekte ikinci mısradaki geçen *lāle* “lale” kelimesi, beyitteki anlamı itibariyle çokluk eki taşınması gerekirken eksiltiye gidilerek teklik biçimiyle kullanılmıştır. Bu durumun söyleyişe güzellik katmak amacıyla ya da vezin gereği yapıldığı söylenebilir.

Örtendi gül yüzün otıdın lāle-zārılar / Yalguz né lāle+Ø belki anıħ dék hezārılar “[Senin] gül yüzünün ateşinden lale bahçeleri yandı. Sadece lale[ler] mi [yandı], belki onun gibi binlercesi [yandı].” (73-22a/1).

Aşağıdaki beyitte çokluk ifade eden bağlama grubunda, grubu oluşturan kelimeler arasındaki işlev ortaklığından yararlanılarak +*lAr* eki sadece son kelimeye yüzey yapıya taşınmıştır.

Her biri turğan yeride kaldı ħayrān bende ték / Kāmetiñdin bāğ içinde serv+Ø ü hem şimşādılar “Senin boyunu görünce bahçedeki servi[ler] ve çam fıstığı ağaçlarının her biri hayranlıklarından oldukları yerde kaldılar.” (47-14b/3).

1.1.7. İyelik Eki Eksiltisi

Aitlik, mülkiyet bildirerek ismi isme bağlayan iyelik eklerinin Çağatay Türkçesindeki kullanılış özellikleri Türkiye Türkçesinde olduğu gibidir. Bu ekler, kök ve gövdelerin teklik ve çokluk şekillerine gelebilirken hâl ve soru eklerinin ancak önünde bulunabilir. *Atâyî Dîvânı*'nda bazı kelime gruplarında gerek estetik kaygı gerekse beyti vezne uydurmak için iyelik eklerinde eksiltiye gidildiği görülmüştür.

Rûhsāre+Ø vü zülfünğa méni kıldı muḳayyed “[Senin) yanağ[ına] ve saçlarına beni bağladı.” (1545a/2).

Zülfün+Ø ü ḳaddiñni körgeç bāğ-bān aytur revān / Gül yığaçı üstide ḳonmuş ‘acāyîb zāğlar “[Senin] saçlar[ını] ve [senin] boyunu görünce bahçıvan hemen, gül ağacı üstüne acayıp kargalar konmuş, der.” (45-14a/3).

Dîn+Ø ü imānımdın ayırma dem-i āḫir méni “Beni (ömrümün) son deminde din[imden] ve imanımdan ayırma.” (1-1b/10).

Ey Ḥudā raḫmı sal ol cān+Ø u cānānım köñlige “Ey Allah’ım, o can[ımın] ve [o] cananım[ın] gönlüne merhamet ver.” (4-2b/1).

Tekrar gruplarında iyelik eki grubun son kelimesinde verilip diğerinde varsayılır.

Né ‘aceb maḫşerde hem soruḳ+Ø suāliñ bolmasa “Maḫşerde de [senin] sorgu[n] sualin olmasa buna şaşılmaz.” (3-2a/5).

Aşağıdaki dizede yer alan belirtili isim tamlamasında kendinden sonraki ismi belirginleştiren birden fazla tamlayıcı öge bulunmaktadır. Bu ögeler, “İlgi Hâli Eki Eksiltisi” başlığı altında da dile getirildiği gibi isimleri belirginleştirme işlevini iyelik eki ile gerçekleştirmiştir. Ancak söz konusu ek sadece son kelime için yüzey yapıya taşınmış, diğerinde varsayılarak derin yapıda bırakılmıştır.

Ol ağız+Ø béliñ ḫayāli birle ḫāliñ bolmasa “O [senin] ağız[ımın] (ve) [o] [senin] belin[in] hayali ile [o] [senin] (yüzündeki) benin olmasa...” (3-2a/7).

1.1.8. Soru Eki Eksiltisi

Eserde bağlama edatlarıyla bağlanmış soru ifadeli yapılarda bir işlev ortaklığı söz konusu olduğu için soru eki sadece bir cümlede yer alıp diğer cümlede derin yapıda bırakılmıştır. Bu tür kullanımlar da diğer eksilti biçimlerinde olduğu gibi ya gereksiz tekrardan kaçınarak söyleyiş güzelliği sağlamak ya da beyti vezne uydurmak amacıyla yapılmış olmalıdır.

Yā Rab ol ‘ārız mudur yā lāle+Ø ‘ar ‘ar üstine “Ya Rab, o yanak mıdır yoksa dağ servisi üzerindeki bir lale [midir]?” (199-59a/1).

1.1.9. Bildirme Eki Eksiltisi

İsimleri yüklemleştiren, fiillerin birleşik çekimlerini yapan ek-fiilin Türkçenin tarihî ve çağdaş lehçelerinde *geniş zaman (şimdiki zaman), görülen geçmiş zaman, öğrenilen geçmiş*

zaman ve *şart* olmak üzere dört çekim şekli vardır. Geniş zaman şekli, kelimeler hâlinde ortaya çıkan bir çekim şekli olmayıp ekleşmiştir. Ekleşirken de fiil kökü ile şekil ve zaman eki düşmüş geriye kişi ekleri kalmıştır. Fakat bu ekler, düşen kök ve ekin işlevini üzerine alarak asıl kişi eklerinden tamamen farklı bir hüviyet kazanmış ve *bildirme ekleri* olarak adlandırılmıştır (Ergin 1990: 197-298).

Çağatay Türkçesinde *ér-* ek-fiilinin geniş zaman çekiminde de genellikle fiil ile şekil ve zaman eklerinin düşüp kişi eklerinin bildirme işlevi yüklendiği görülür. Ekleşmemiş geniş zaman çekimleri de mevcut olmakla birlikte *Atâyî Dîvânı*'nda buna rastlanmaz. *Dîvân*'da kimi zaman ek-fiilin geniş zamanının birinci ve ikinci kişi çekimlerinde kullanılan bildirme eklerinde de eksiltiye gidilerek bu eklerin yüzey yapıya taşınmadığı görülmüştür.

Siz şanemler hânıdur-siz bendeñiz bir ançu kul+Ø “Siz güzeller sultanısınız, bendeniz öylesine bir kul[um].” (13-5a/3).

Her zamân dër-sén méni ağıyâr+Ø taķşırım nédür “Her zaman bana [sen] düşman[sın], dersin, [benim] suçum nedir?” (69-21a/4).

Yaz faşlıdur velî mén yârsız+Ø “Yaz mevsimidir fakat ben yârsız[ım].” (85-25b/1).

Aşağıda karşılaştırma edatları ile bağlanmış cümlelerde ortak olan bildirme eki ya vezin gereği ya da tekrara düşmemek adına sadece bir cümlede yüzey yapıya taşınmıştır.

Bu hüsñ ile hür+Ø yâ perî-sén “[Sen] bu güzellik ile ya huri[sin] ya perisin.” (218-64b/2).

Perî-sén hüsñ ü luţf içre melek+Ø hem / Haţâdur kim séni dërler beşerdür “[Sen] güzellik ve iyilikte perisin, [sen] aynı zamanda melek[sin]. Sana insandır, derler ki [bu] hatadır.” (81-24a/2).

Çağatay Türkçesinde *tur-* “durmak” süreklilik işlevli yardımcı fiilin geniş zaman biçimi olan *turur ~ durur* ve bu kelimenin ekleşmiş biçimi olan *+dUr* da geniş zaman çekiminde ek-fiil olarak kullanılmaktadır (Argunşah 2013: 176-177). Daha çok üçüncü kişi çekiminde görülen bu yapı birinci ve ikinci kişiler için de kullanılabilir: *Zülfün ki uzun tünler anıñ fikrindedür-mén* “Uzun gecelerde onun saçlarını düşünmekteyim.” (150-44b/5), *meclis bégi séndür-sén alar encümenide* “Onların meclisinin beyi sensin.” (14-5b/6). *Turur ~ durur*, *+dUr*, teklik ve çokluk üçüncü kişi fiil çekimlerinde üçüncü kişi ekinin bulunmamasına paralel olarak bazen kullanılmaz (Ergin 1990: 298). *Atâyî Dîvânı*'nda da sık sık üçüncü kişilerde bildirme eki eksiltisine gidildiği görülmüştür:

Uzun saçıñdın üzmes-mén köñülñi / Ayağıñ kanda bolsa başım anda+Ø “Gönlü [senin] uzun saçlarından koparamıyorum. [Senin] ayağın neredeyse [benim] başım orada[dır].” (5-2b/6).

Bu gam kim bizdedür bu hüsñ sizde+Ø / Séni Yūsuf désünler bizni Ya 'küb “Bu gam ki bizdedir, bu güzellik sizde[dir]. Sana Yusuf desinler, bize Yakup [desinler].” (20-7a/4).

Saçın sünbül+Ø yüzün serv-i sanavber+Ø / Közün nergis+Ø yanağıñ erguvāndur “[Senin] saçın sünbül[dür], [senin] yüzün çam fıstığı ağacı[dır]. [Senin] gözün nergis[tir], [senin] yanağıñ erguvan[dır].” (52-16a/2).

Firākıñda besī āsāndur ölmek / Velī sēnsiz tirilmek asru düşvār+Ø “[Senin] ayrılığında ölmek çok kolaydır fakat sensiz hayatta kalmak çok zor[dur].” (65-19b/6).

Barça yaḥşıdır velī dil-ber barındın yaḥşıraḳ+Ø “Herkes güzeldir fakat sevgili hepsinden güzel[dir].” (101-30a/4).

Bu né közdür bu né kirpük+Ø bu né kaş+Ø / Ki çıktı dīn ü imāndın ḥalāyıḳ “Bu nasıl gözdür, bu nasıl kirpik[tir], bu nasıl kaş[tır], ki insanlar din[den], imandan çıktı.” (105-31b/2).

Mihr ü vefā mėniñdür ü cev̄r ü cefā sēniñ+Ø “Sevgi ve vefa benimdir, eziyet ve cefa senin[dir].” (117-35a/1).

Yā Rab ol ‘arız mudur yā lāle+Ø ‘ar ‘ar üstine “Ya Rab, o yanak mıdır yoksa dağ servisi üzerindeki bir lale[midir]?” (199-59a/1).

Tiler él manşb-ı ‘ālī velīkīn / Atāyī serv-i āzādıñğa bende+Ø “Herkes yüksek makam ister fakat Atāyî [senin] uzun boyuna köle[dir].” (5-2b/7).

1.2. Söz Diziminde Eksilti

Atāyī Dīvānı’nda görülen söz dizimi düzeyindeki eksilti cümlede eksilti ve kelime gruplarında eksilti olmak üzere iki başlık altında değerlendirilmiştir.

1.2.1. Cümlede Eksilti

Eserde kimi zaman gereksiz tekrardan kaçınmak, ifadeye güç kazandırmak gibi estetik kaygılarla kimi zaman da vezin gereği cümlenin bazı öğelerinin eksiltiye gidilerek derin yapıda bırakıldığı görülmüştür. Bu tür eksiltiiler aşağıda incelenmiştir. Beyitlerde tespit edilen eksiltiiler (Ø) işareti ile gösterilmiştir.

1.2.1.1. Yüklem Eksiltisi

Cümlenin temel ögesi olan yüklem, art arda sıralanan cümlelerde ortak kullanıldığı zaman gereksiz tekrardan kaçınmak adına sadece bir cümlede yüzey yapıya taşınıp diğer cümlelerde derin yapıda bırakılabilmektedir. *Atāyī Dīvānı*’nda da yüklem eksiltilerinin yapıldığı beyitlere rastlanmıştır. Şairin bu tür eksiltilere vezin gereği ya da gereksiz tekrardan kaçınarak söyleyiş güzelliği yakalamak adına başvurduğu düşünülebilir.

Aşağıdaki beyitlerin her dizesinde yüklemeleri ortak cümleler yer almaktadır. Şair ikinci dizedeki cümlelerin yüklemine eksiltiye gitmiştir.

Saña bērsün ilāhī Nūḥ ‘ōmrin / Maña hem fūrḳatıñde şabr-ı Eyyūb Ø “İlahi, sana Nuh’un ömrünü versin, bana da [senin] ayrılığında (senden ayrıken) Eyyüp sabrı [versin].” (20-7a/2).

Közün hayâlde yoktur belâdın özge muşâhib / Vişâliñ ârzüsida hem du 'âdın özge muşâhib Ø “[Senin] gözünün hayalinde beladan başka dost yoktur. [Sana] kavuşma arzusunda da duadan başka dost [yoktur].” (22-7b/1).

Örtendi gül yüzün otudın lāle-zārlar / Yalguz né lāle belki anıñ dék hezārlar Ø “[Senin] gül yüzünün ateşinden lale bahçeleri yandı. Sadece lale[ler] mi [yandı] belki onun gibi binlercesi [yandı].” (73-22a/1).

Aşağıdaki ortak yüklemli cümleler ise beyitlerin ikinci dizesinde olup yüklem eksiltisi ikinci cümlelerde görülmektedir.

Bu gam kim bizdedür bu hüsn sizde / Sēni Yūsuf désünler bizni Ya 'kūb Ø “Bu gam ki bizdedir, bu güzellik sizde[dir]. Sana Yusuf [Peygamber] desinler, bize Yakup [Peygamber] [desinler].” (20-7a/4).

Vaşlıñ taleb etmey néteyin Téñri ezeldin / Maṭlūb yarattı sēni mén kulnı taleb-kār Ø “[Senin] vaslını istemeyeyim de ne yapayım. Allah seni eskiden beri talep edilen olarak yarattı beni talep eden olarak [yarattı].” (74-22b/4).

Aşağıdaki örneklerde aynı dize içinde birbirine *né...né* “ne...ne”, *gāh...gāh* “kâh...kâh”, *geh...geh* “zaman zaman”, *gāh...gāhī* “zaman zaman” edatları ile bağlanmış cümleler bulunmaktadır. Bu cümlelerin ikincisinde yüklem eksiltiye bırakılmıştır.

Né hüsnüñe bar ḥaddi vü né luṭfuña gāyet Ø “Ne [senin] güzelliğinin haddi var ne [senin] lütfunun sonu [var].” (25-8b/2).

Cüdā bolğalı mén zülf ü yüzünđin / Közümge né kara köründi né aḳ Ø “[Senin] saçların ve [senin] yüzünden ayrı düşeli gözüme ne kara göründü ne ak [göründü].” (98-29a/2).

Bāğ-ı hayatta né gülī koyğusu né giyāh Ø hem “Hayatın bahçesinde ne bir çiçek bırakacak ne de bitki [bırakacak].” (127-38a/2).

Né şabr köñül elgide kaldı né taḥammül Ø “Gönül elinde ne sabır kaldı ne tahammül [kaldı].” (128-38a/5).

Gāh ağzıñnı öper gāhī eligiñni Ø *kettān* “Keten kâh ağzımı öper kâh elini [öper].” (158-47a/4).

Né perī oḥşar saña hüsn içre né ins ü melek Ø “Güzellikte sana ne peri benzer ne insan [benzer] ne melek [benzer].” (176-52a/3).

Közümdin ol leb ü dendān ümīdi / Gehī mercān töker geh dürr-i meknūn Ø “O dudak ve dişlerin ümidi, gözümünden kâh mercan döker kâh bir dizi inci [döker].” (249-73b/2).

Aşağıdaki beyitte ise Atâyî, *yā ... yā* “ya... ya” bağlacı ile kurduğu cümlelerin hiçbirinde yüklemi yüzey yapıya taşımamıştır.

Yā 'ışḳ belāsı Ø *maña yā cevri-i zamāne* Ø / *Yā yār cefāsı* Ø *maña yā guşşa-i ağıyār* Ø “Bana ya aşk belası [düşer] ya zamanenin eziyeti [düşer], ya yârin cefası [düşer] ya düşmanın kederi [düşer].” (74-22b/5).

Aşağıdaki beyitlerde geçen cümlelerin yüklemeleri ortak olmadığı hâlde sadece ilk cümlelerin yüklemi yüzey yapıya taşınmış, ikinci cümlede eksiltiye gidilmiştir. Yüklem yüzey yapıdaki eksikliği şiire farklı bir söyleyiş özelliği kazandırmıştır.

Meclisde çağırdın él ösürse / Mén cām-ı cemāl-i sākī birle Ø “Herkes mecliste şarapla sarhoş olurken ben sakinin güzel kadehi ile [sarhoş olurum].” (7-3b/4).

Barça él cennet tilese Teñridin mañşer demi / Mén cefāçı ħūblarınñ élgidin feryād u dād Ø “Herkes mahşer günü Allah’tan cennet dilerken ben cefacı güzellerin elinden feryat ve adalet [dilerim].” (32-10b/6).

1.2.1.2. Özne Eksiltisi

Türkçe söz diziminde yüklem gelen kişi ekleri, dil bilgisel özneyi bünyesinde taşır. Bu durum, yüklemle birlikte özneyi de temel öge hâline getirir. Dil bilgisel öznenin göndermesiyle kelime ya da kelime grubu yapısındaki sözlüksel özneye ulaşılabilir. Gösterilen yanı dil bilgisel özneye örtüşen sözlüksel özne değişken olmakla birlikte, cümlede “özne + tümleç + yüklem” dizgisi içinde yerini alır (Üstünova 2008, 161).

Dil bilgisel özne cümlede bulunmak zorundadır ancak sözlüksel öznenin böyle bir zorunluluğu yoktur. Hatta birinci ve ikinci kişilerin özne olduğu durumlarda, cümlede özellikle vurgulamak gerekmedikçe sözlüksel özne yüzey yapıda yer almaz. Çünkü sözlüksel özne, yüklem taşıdığı dil bilgisel özne ile zaten belli olmuştur (Üstünova 2008, 161-162). *Dîvân*’da tespit edilen aşağıdaki örneklerde de aynı sebeplerle *sözlüksel özne* yüzey yapıya taşınmamıştır.

Ø Kés başımnu yerge sal yatsun ħara zülfün bigin / Ger naẓar ħılsam yüzüñdin özge yüzge ħayrılıp “[Ben] eğer senden başkasına bakarsam [sen] başımı kesip yere at, [başım] [senin] siyah saçların gibi [yerde] yatsın.” (21-7a/5).

Ø Genc-i vişāl istemeñiz kim ħayāl érür “[Siz] vuslat hazinesini arzulamayınız. Çünkü [bu] hayaldir.” (53-16a/7).

Melāħat ħil ‘atin ħūblar egerçi kiydiler Ø kördük “Güzellik kumaşını gerçi güzeller giydi, [bunu] [biz] gördük.” (80-24a/2).

Aşağıdaki beyitlerde anlamı kuvvetlendirmek amacıyla sözlüksel özne de dil bilgisel özneyle birlikte yüzey yapıya taşınmıştır.

Çünki mén Ferhād dék öldüm mezārımda bu kün “Çünkü ben bugün Ferhat gibi mezarımda öldüm.” (99-29b/5).

Gerçi sén bolduñ maña cevr étmekiñ birle me□ el “Gerçi sen bana eziyet ederek mesel oldun.” (123-36b/1).

Gerçi sén düşnām éter-sén mén du ‘açı-mén saña “Gerçi sen bana kızarsın (ama) ben sana duacıyım.” (132-39a/3).

Üçüncü kişilerde ise canlı ve cansız varlıklar için kullanılan *o* ve *onlar* zamirlerinin hangi varlığa işaret ettiğini bir karışıklığa yol açmadan belirleyebilmek adına sözlüksel öznenin yüzey yapıda bulunması zorunludur (Üstünova 2008, 161).

Oşal kim sévmese bir sîm-tenni “O ki bir gümüş tenliyi sevmese...” (189-56a74).

Sözlüksel öznenin ortak kullanıldığı yapılarda özne, cümlenin birinde verilip diğerinde varsayılır (Üstünova 2008: 163).

Cân kalmadı gamdın velî cânâne inanmas / Ø Feryādım işitmes dağı Ø efgāna inanmas “Gamdin (gam çekmekten) [bende] can kalmadı fakat sevgili [buna] inanmaz, [sevgili] feryadımı işitmez, [sevgili] çığlıklarına da inanmaz.” (91-27b/1).

Aşağıdaki dizelerde geçen cümlelerde özne eksiltisine gidilmiştir. Bu eksiltilerin vezin gereği olduğu tahmin edilmektedir.

Genc-i vişâl istemeñiz kim Ø hayâl érür “[Siz] vuslat hazinesini arzulamayınız ki [bu] hayaldir.” (53-16a/7).

Perî-sén hñsn ü luř içre melek hem / Ø Hatâdur kim séni dérler beşerdür “[Sen] güzellik ve iyilikte perisin aynı zamanda [sen] melek[sin]. Senin için insandır, derler ki [bu] hatadır.” (81-24a/2).

Kés başımnı yerge sal Ø yatsun kara zülfün bigin / Ger naẓar kılsam yüzüñdin özge yüzge kayrılıp “[Ben] eğer senden başkasına bakarsam [sen] başımı kesip yere at, [başım] [senin] siyah saçların gibi [yerde] yatsın.” (21-7a/5).

Melâhat hil ‘atin hñblar egerçi kiydiler kördük / Ø Ularğa kıskadur ammâ Ø séniñ kaddiñga lâyıķur “Gerçi güzellik kumaşını güzeller giydi, [bunu] [biz] gördük. [Bu kumaş] onlara kısıdır ama [bu kumaş] senin boyuna uygundur.” (80-24a/2).

1.2.1.3. Nesne Eksiltisi

Yüklemde anlatılan işten etkilenen öge nesnedir. Nesne, sadece yüklemi yapma ifade eden yani geçişli fiil olan cümlelerde yer alır. Nesne daima ismin yükleme hâlinde bulunur. Bu hâl ekli ya da eksiz olabilmektedir. Ekli yükleme hâli nesnenin belirli olduğunu, eksiz yükleme hâli ise nesnenin genel yani belirsiz olduğunu ifade eder (Ergin 1990, 377-378). Eserde art arda sıralanan ve nesnesi ortak olan kimi cümlelerde nesne olan unsur sadece bir cümlede yüzey yapıya taşınıp diğerlerinde varsayılmıştır.

Éşikte tökme kanımnı Ø yıraķ sal Ø itleriñ içsün “Kanımı kapının önünde dökme, [kanımı] uzakta dök, [kanımı] [senin] köpeklerin içsin.” (177-52b/3).

Ey köñül sévme dedim hñblarını Ø sévdüñ āķıbet “Ey gönül, güzelleri sevme dedim, sonunda [güzelleri] sevdin.” (213-63a/4).

İstedük ‘âlemde ‘ömrî gam-güsârî Ø tapmaduķ / “[Bu] dünyada bir ömür [boyu] [dert ortağı] istedik (ama) dert ortağı bulamadık.” (95-28b/6).

Aşağıdaki dizelerde geçen atasözünde de nesne eksiltisi görülmektedir.

Ey yaman bahtım né boldı ya hışılık kıl Ø sal suğa “Ey kötü talihim, ne oldu, iyilik yap [iyiliği] suya at.” (8-3b/4).

1.2.1.4. Yer Tamlayıcısı Eksiltisi

Yer tamlayıcısı, yüklemde anlatılan işin yerini ve yönünü gösteren ögedir. *Dîvân*'da kimi cümlelerde yer tamlayıcısının yüzey yapıya taşınmadığı, derin yapıda bırakıldığı görülmüştür. Şairin bu tür eksiltilere vezin gereği başvurduğu düşünülebilir.

Ø Cān kalmadı gamdın velī cānāne Ø inanmas / Feryādım işitmes dağı efgāna inanmas “Gamdan (gam çekmekten) [bende] can kalmadı fakat sevgili [buna] inanmaz, (sevgili) feryadım[ı] işitmez, [sevgili] çılgınlığıma da inanmaz.” (91-27b/1).

Kés başımnı yerge sal Ø yatsun kara zülfün bigin / Ger nazār kılsam yüzüñdin özge yüzge kayrılıp “Eğer senden başkasına bakarsam başımı kesip yere at, [başım] [senin] siyah saçların gibi [yerde] yatsın.” (21-7a/5).

Bārī Ø hançer çekmesün nāzūk béliñ gamzeñ yeter / Ger méni öltürmek érse uşbu hançerdin murād “Eğer bu hançerden murat [edilen] beni öldürmek ise (bunun için) [senin] yan bakışların yeter, bari [senin] ince belin [bana] hançer çekmesin.” (35-11a/4).

Yüz Atāyī dēk gedāyī olsa Ø kaytıp bakmağay “Yüzlerce Atâyî gibi zavallı olsa [onlara] dönüp bakmayacak.” (54-16b/7).

Aldı köñlümni méniñ bir dil-rübā Ø raħm eyleses “Gönlümü bir gönül hırsız aldı, [bana] merhamet etmiyor.” (86-26a/1).

1.2.2. Kelime Gruplarında Eksilti

Atāyī Dîvānı'ndaki kimi kelime gruplarında grubun bazı unsurlarının düşürüldüğü görülmüştür. Bu eksilteler sebepleriyle birlikte aşağıda açıklanmıştır.

1.2.2.1. İyelik Gruplarında Tamlayan Eksiltisi

İki isim unsurunun meydana gelen iyelik grupları, bir ismin anlamının iyelik sistemi içinde başka bir isimle tamamlanması esasına dayanır. Tamlanan unsur daima iyelik eki taşır. Tamlayan unsur ise ilgi hâindedir. Fakat bu hâl bazen ekli bazen de eksizdir. Tamlayan unsuru birinci ve ikinci kişi olan iyelik gruplarında iyelik ekinin gönderme yaptığı zamir, zaten herkes tarafından aynı şekilde anlaşılacağı için genellikle yüzey yapıya taşınmaz. Başka bir ifadeyle iyelik ekleri, eklendikleri kelime dışında bir şahıs ifade ettikleri için yalnız tamlanan unsur grubun yerini tutabilir (Ergin 1990: 359-361). Bu durumun örneklerine *Atāyī*'nin gazellerinde de sıklıkla rastlanır.

Öltürür érdi méni hicrān Ø hayāliñ bolmasa / Yā Ø ümīd ü devlet ü vaşl-ı vişāliñ bolmasa “[Senin] hayalin olmasa ya da [senin] kavuşma ümidin [olmasa] hicran beni öldürürdü.” (3-2a/1).

Ø Uzun saçından üzmes-mén köñülni / Ø Ayağın kıanda bolsa Ø başım anda “Gönlü [senin] uzun saçlarından koparamıyorum. [Senin] ayağın nerede olsa [benim] başım orada[dır].” (5-2b/6).

Tiler él manşib-ı ‘ālī velīkīn / Atāyī Ø serv-i āzādınğa bende “Herkes yüksek makam ister fakat Atāyī [senin] uzun boyuna köle[dir].” (5-2b/7).

Ø Yüzünde taptım her né tiledim / Tilekler tuş bolur ārī seherde “Her ne dilediysem [onu] [senin] yüzünde buldum. Evet seherde dilekler kabul olur.” (9-4a/2).

Kés Ø başımnu yerge sal yatsun Ø kıara zülfün bigin / Ger nażar kıalsam Ø yüzündin özge yüzge kıayrılıp “Eğer senden başkasına bakarsam [benim] başımı kesip yere at, [başım] [senin] siyah saçların gibi [yerde] yatsın.” (21-7a/5).

Né Ø hüsñüñe bar haddi vü né Ø lutfuñğa gāyet “Ne [senin] güzelliğinin haddi var ne [senin] lutfunun sonu [var].” (25-8b/2).

Yetmes mü bir Atāyī’ğa ey hüsñ ile ganī / Köz uçdın nażar kı Ø cemālīñ zekātıdur “Ey güzellik ile zengin [sevgili], Atāyī’ye göz ucuyla baksan, çünkü [bu bakış] [senin] güzel yüzünün zekatıdır.” (56-17a/5).

Kimi zaman tamlayan unsuru üçüncü kişi olan tamlamalarda da tamlayanın yüzey yapıya taşınmadığı görülmüştür. Ancak metnin bağlamından tamlayanın kim ya da ne olduğu anlaşıldığından bu eksilti herhangi bir karışıklığa sebep olmamıştır.

Kan boldı köñül Ø firākı birle / Köydi cānım Ø iştıyākı birle “Gönül [onun] ayrılığı ile kan oldu (yaralandı), [benim] canım [onun] arzusuyla yandı.” (7-3b/1).

Türkçenin genelinde olduğu gibi Çağatay Türkçesinde de ilgi hâli eki, isimlerin kök ve gövdelerine, çokluk ve iyelikli şekillerine gelir. Ekten sonra başka bir ek de gelemez. Ancak ilgi hâli ekinden sonra +dUr ekinin geldiği yapılar sık sık karşımıza çıkar. Bu tür kullanımlarda ekin üzerine bildirme eki gelmiş gibi görünse de aslında yüzey yapıya çıkmayıp eksiltiye bırakılan bir ismin varlığı söz konusudur ki bu isim de hesaba katıldığında ek, yine son ek olacaktır (Üstünova 2008, 103-104).

Mihr ü vefā méñiñ Ødür ü cevr ü cefā séñiñ Ø “Sevgi ile vefa benim [sevgi ve vefam]dır ve eziyet ile cefa senin [eziyet ve cefandır.]” (117-35a/1).

Bu ‘ārız u zülf ü kıad u kıāmet kı séñiñ Ødür “Bu yanak, [bu] saç, [bu] boy, [bu] pos ki senin [yanağındır], [senin] [saçındır], [senin] [boyun]dur.” (173-51a/2).

1.2.2.2. Sıfat Tamlamalarında Tamlayan Eksiltisi

Bir isim unsurunun bir sıfat unsuruyla nitelendiği veya belirtildiği kelime grupları dil bilgisinde sıfat tamlaması olarak adlandırılır (Karahan 1997, 18). Sıfat tamlamalarında sıfat unsuru tamlayan, isim unsuru tamlanan konumundadır. Tamlayan ve tamlanan bir kelimedenden oluşabileceği gibi kelime grubu şeklinde de olabilir. Eserde tamlanan unsuru bağlama grubu yapısında olan kimi sıfat tamlamalarında grubu oluşturan kelimeler arasındaki işlev ortaklığı sebebiyle sıfat unsuru sadece bir kelimedede kullanılıp diğer kelime için eksiltiye gidilmiştir.

Ol kad ü Ø yüzge Atāyī mu 'tekid-sén dünyāda “Atāyī, [sen] (bu) dünyada o boy[a] ve [o] yüze bağlism.” (32-10b/7).

Bu hüsn ü Ø melāḥat ki biziñ yārda bardur “Bu güzellik ve [bu] yüz güzelliği bizim yārda vardır.” (49-15a/1).

1.2.2.3. Sıfat Tamlamalarında Tamlanan Eksiltisi

Aşağıdaki dizelerde sıfat-fiil grubunun nitelediği isim unsuru derin yapıda bırakılmıştır. Bu tür eksilteler Türkçenin genelinde de sıklıkla görülür.

Körmedük 'ālemde sén ték cāniğa raḥm eyleses Ø “Dünyada senin gibi canına merhamet etmeyen [insan] görmedik.” (86-26a/7).

Aşağıdaki beyitte yer alan edat grubu aslında bir sıfat tamlamasının tamlayıcı unsuru durumundadır. Ancak tamlanan unsur derin yapıda bırakılmıştır.

Tişleriñ dék Ø dāne-i 'ummān içinde tapmadı / Her néçe kim istedi miskīn şadef ağzı kırup “Zavallı sedef, her ne kadar ağzı kuruyarak aradıysa da okyanus taneleri arasında [senin] dişlerin gibi [inci] bulamadı.” (19-6b/4).

1.2.2.4. Edat Gruplarında Eksilti

Edat grubu, bir isim unsuru ile bir çekim edatından kurulan kelime grubudur (Karahan 1997, 28). *Divān*'da zaman zaman bir sıfat tamlamasının tamlayanı konumundaki edat gruplarında edat olan kelimenin derin yapıda bırakıldığı görülmüştür. Şair bu tür eksiltelere ya vezin gereği ya da farklı kullanımlarla söyleyiş güzelliği yakalamak adına başvurmuş olmalıdır.

Cīm Ø zülfün nün Ø kaşın kaşd-ı cān eylep édi / Bāḳī bolsun luḥ étip kirdi elif Ø ḳaddiñ ara “Cim [harfi] [gibi] saçın, nun [harfi] [gibi] kaşın canıma kast etmişti. [Ömrü] baki olsun, lütf edip [senin] elif [harfi] [gibi] boyunun arasına girdi.” (6-3a/4).

Ay Ø yüzün naḳşı muşavver érdi köñlüm évide / Günbed-i eflākni bünyād ḳalmastın burun “Gökyüzü kurulmadan önce gönlümün evinde [senin] ay[a benzer/gibi] yüzün nakşedilmişti.” (179-53a/3).

Hüsn éliniñ inçü Ø pādişāhı “güzellik ülkesinin inci [gibi] padişahı” (218-64b/1).

Örtendi gül Ø yüzün otıdın lāle-zārlar / Yalguz né lāle belki anıñ dék hezārlar “[Senin] gül[e benzer/gibi] yüzünün ateşinden lale bahçeleri yandı. Sadece laleler mi [yandı] belki onun gibi binlercesi [yandı].” (73-22a/1).

Hürşid bigin dünyāni hüsnüñ tutar érdi / Köñlünđe eger bolsa édi zerre Ø vefādın “Eğer gönlünde zerre [kadar] vefa olsaydı güzelliğin güneş gibi dünyayı sarardı.” (152-45a/5).

1.2.2.5. Birleşik Fiillerde Eksilti

Türkçedeki birleşik fiiller, isim veya fiilimsiler üzerine getirilen yardımcı fiillerle, iki ayrı fiilin birleşip kaynaşmasıyla ya da isim ve fiillerin anlamca kaynaşıp kalıplaşmasıyla

oluşmuştur. *Atâyî Dîvânı*'nda bazı birleşik fiillerde birleşği oluşturan kelimelerden birinin derin yapıda bırakıldığı görülmüştür.

Aşağıda iki cümleden oluşan dizede *günāhî kı*- “bir günah işlemek” birleşik fiili her iki cümlede de geçmekle birlikte ikinci cümlede birleşği oluşturan isim unsuru yüzey yapıya taşınmamıştır.

Mén günāhî kılmadım téhri bilür Ø kılsam dağı “Ben bir günah işlemedim, [günah] işlediysem de Allah bilir.” (8-3b/2).

Aşağıdaki beyitte geçen *helāl bol*- “helal olmak” ve *mubāh bol*- “mübah olmak” birleşik fiilleri, bağlama edatıyla bağlanmış iki cümlemin yüklemi durumundadır. Ancak *bol*- “olmak” yardımcı fiili *helāl* “helal” ismi için kullanılıp *mubāh* “mübah” isminde derin yapıda bırakılmıştır.

Ol ħarāmî közlerin birle lebiñ devrānında / Boldı ħan tökmek helāl ü bāde içmeklik mubāh Ø “[Senin] o eşkiya gözlerinle [senin] dudakların[ın] devrinde kan dökmek helal oldu ve şarap içmek mübah [oldu].” (30-9b/2).

Aşağıdaki beyitlerde de birleşği oluşturan yardımcı fiiller derin yapıda bırakılmıştır.

Bārī ħançer çekmesün nāzük béliñ gamzeñ yeter / Ger méni öltürmek érse uşbu ħançerdin murād Ø “Eğer bu hançerden murat [edilen] beni öldürmek ise [bunun için] [senin] yan bakışların yeter, bari [senin] ince belin [bana] hançer çekmesin.” (35-11a/4).

Āħir köz uçındın maña bir dem nazār Ø ey cān “Son olarak bana göz ucuyla bir kez bakış [at].” (149-44a/1).

1.2.2.6. Ek-Fiil Eksiltisi

Çağatay Türkçesinde ek-fiilin geniş zamanının birinci ve ikinci kişi çekimlerinde kimi zaman *é(r)*- ek-fiili ve zaman eki derin yapıda bırakılmış yüzey yapıda sadece kişi ekleri kalmıştır. Düşen ek-fiil ve zaman ekinin işlevini ise kişi ekleri üstlenmiştir. Bu durum *Atâyî Dîvânı*'nda da karşımıza çıkmaktadır.

Perī Ø-sén [perī érür-sén] ħüsñ ü luř içre melek Ø hem / Ĥatādur kim séni dérler beşerdür “[Sen] güzellik ve iyilikte perisin aynı zamanda [sen] melek[sin]. Sana insandır, derler ki [bu] hatadır.” (81-24a/2).

Bu ħüsñ ile ħür Ø yā perī Ø-sén [perī érür sén] “Bu güzellik ile ya huri[sin] ya perisin.” (218-64b/2).

1.2.2.7. Unvan Gruplarında Eksilti

Unvan grupları, bir kişi ismiyle bir unvan ya da akrabalık isminden oluşmaktadır (Karahana 1997, 31). Aşağıdaki beyitlerde geçen *Nūh* “Nuh”, *Eyyüb* “Eyüp”, *Yūsuf* “Yusuf” ve *Ya ħüb* “Yakup” isimleriyle kastedilen “Nuh Peygamber”, “Eyüp Peygamber”, “Yusuf Peygamber” ve “Yakup Peygamber”dir. Bu ifadelerde şair unvan isimlerini derin yapıda bırakıp yüzey yapıda sadece kişi isimlerine yer vermiştir.

Sağa bérşün ilāhī Nūḥ ‘ömrin / Maña hem fürḳatınḍe Şabr-ı Eyyüb Ø “İlahi, sana Nuh [Peygamber] ömrünü versin, bana da senden ayrıyken Eyüp [Peygamber] sabrı [versin].” (20-7a/2).

Bu gam kim bizdedür bu ḥüsn sizde / Séni Yūsuf désünler bizni Ya ‘ḳūb Ø “Bu gam ki bizdedir, bu güzellik sizde[dir]. Sana Yusuf [Peygamber] desinler, bize Yakup [Peygamber] [desinler].” (20-7a/4).

Sonuç

XV. yüzyıl Çağatay şairlerinden Atâyi’nin divanında görülen eksilteli yapıların incelenmeye çalışıldığı bu yazıda ulaşılan sonuçlar şunlardır:

Dîvân’da tespit edilen eksilteler *kelime* ve *söz dizimi* olmak üzere iki düzeyde yapılmıştır. Gerek kelime, gerekse söz dizimi düzeyinde yapılan eksiltelerin beyti vezne uydurmak, tekrara düşmemek, ifadeye güç kazandırmak, anlatılmak istenen duygu ve düşünceye vurgu yapmak ya da okuyucunun dikkatini bu duygu ve düşünce üzerinde yoğunlaştırmak sebebiyle yapıldığı söylenebilir.

Kelime düzeyindeki eksiltelerde derin yapıda bırakılan ekler çoğunlukla isim çekim ekleridir. Bu eklerin derin yapıda bırakılması rastgele olmayıp dilin birtakım kurallarından yararlanılmak suretiyle gerçekleştirilmiştir.

Bu noktada gazelerde sıklıkla karşılaşılan ilgi hâli eki eksiltisinin özellikle tamlayan unsuru iyelik eki almış olan tamlamalarda görülmesinin tesadüfi olmadığı söylenebilir. Çünkü iyelik ekinin ilgi hâli eki ile ortak olan isimleri belirli kılma işlevi, ilgi hâli ekinin derin yapıda bırakılmasına imkân sağlamıştır.

Diğer yandan isim çekimine girmiş kelime gruplarında ilgili ekin grubun sadece son kelimesi için yüzey yapıya taşınması, grupları oluşturan kelimeler arasında işlev bakımından ortaklık bulunmasıyla mümkün olabilmektedir.

Söz dizimi düzeyindeki eksilteler *cümlede eksilti* ve *kelime gruplarında eksilti* olmak üzere iki başlık altında değerlendirilmiştir. Cümlelerin yüklem, özne, nesne, yer tamlayıcısı gibi öğelerinin kimi zaman ilgili ögenin her iki cümlede de ortak olmasından yararlanılarak kimi zaman da bir ortaklık söz konusu olmadan derin yapıda bırakıldığı görülmüştür. Ustaca yapılan bu eksilteler, herhangi bir anlam karışıklığına yol açmadığı gibi ifadenin daha da güçlenmesini sağlamıştır.

Kelime gruplarında görülen eksilteler ise iyelik gruplarında tamlayıcı unsurun, sıfat tamlamalarında sıfat ya da isim unsurunun, edat gruplarında edat olan kelimenin, birleşik fiillerde yardımcı fiilin, unvan gruplarında unvan isminin, isim cümlelerinde yüklemdeki ek-fiilin derin yapıda bırakılmasıyla meydana gelmiştir. Dilin imkânlarından yararlanılarak derin yapıda bırakılan bu unsurların yüzey yapıda oluşturduğu boşluklar da herhangi bir anlam kargaşası yaratmamaktadır.

Tamlayan unsuru birinci ve ikinci kişi olan iyelik gruplarında tamlanana gelen iyelik eklerinin zaten birinci ya da ikinci kişiye gönderme yapıyor olması, bu yapılarda tamlayan

eksiltisine gidilmesine imkân vermiştir. Tamlayıcı unsuru üçüncü kişi olan tamlamalardaki eksiltelerde ise üçüncü kişinin kim ya da ne olduğu beytin içinde bulunduğu gazele bütün olarak bakıldığında anlaşılmaktadır.

Ek eksiltelerinde olduğu gibi kelime grubu düzeyindeki eksiltelerde de grubu oluşturan kelimeler arasındaki işlev ortaklığından yararlanılmış, bütün kelimeler için ortak olan tamlayıcı ya da tamlanan unsur sadece bir kelime için yüzey yapıya taşınmış diğerlerinde varsayılmıştır.

Atâyî'nin gazellerindeki derin yapıda bırakılmış eksik birimlerin yüzey yapıda oluşturduğu boşluklar, dilin kurallarından, söz konusu beytin içinde bulunduğu gazelin bütününden, okuyucu ya da dinleyicinin bilgi, görgü ve kültür dünyasından hareketle tahmin edilebilir, tamamlanabilir niteliktedir.

Kaynakça

- AKSAN Doğan, **Anlambilim Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi**, Engin Yayınevi, Ankara, 2009.
- ARGUNŞAH Mustafa, **Tarihî Türk Lehçeleri, Çağatay Türkçesi**, Kesit Yayınevi, İstanbul, 2013.
- ATÂYÎ, **Dîvân-ı Şeyh-zâde Atâyî**, Şarkşinaslık Enstitüsü, Petersburg, 22 V-2456.
- DEMİRCİ Kerim, “Derin Yapı ve Yüzey Yapı Kavramlarından Ne Anlıyoruz?”, **Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, S:4 (2010), s. 291-304.
- ERASLAN Kemal, “Çağatay Şâiri Atâyî'nin Gazelleri”, **TDAY-Belleten 1987**, (1992) s. 113-164.
- ERASLAN Kemal, **Alî-Şîr Nevâyî Mecâlisü'n-Nefâyis I (Giriş ve Metin)**, TDK Yayınları, Ankara, 2001a.
- ERASLAN Kemal, **Alî-Şîr Nevâyî Mecâlisü'n-Nefâyis II (Çeviri ve Notlar)**, TDK Yayınları, Ankara, 2001b.
- ERGİN Muharrem, **Türk Dil Bilgisi**, Bayrak Yayınları, 1990.
- GENCAN Tahir Nejat, **Dilbilgisi**, Ayraç Yayınevi, Ankara, 2001.
- KARAHAN Leyla, **Türkçenin Söz Dizimi – Cümle Tahlilleri**, Akçağ Yayınları, Ankara, 1997.
- KARAHAN Leyla, “Yüklem (Accusative) ve İlgi (Genitive) Hâli Ekleri Üzerine Bazı Düşünceler”, **3. Uluslararası Türk Dili Kurultayı, 1996**, (1999), s. 605-611.
- KORKMAZ Zeynep, **Gramer Terimleri Sözlüğü**, TDK Yayınları, Ankara, 2007a.
- KORKMAZ Zeynep, **Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi**, TDK Yayınları, Ankara, 2007b.

- KÜLEBİ Oya, “Türkçede Eksilti Tümceleri”, **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, 7, S:1-2 (1990), s. 117-130.
- ÖZMEN Mehmet, “Bir Eksiltili Cümle Tipi Üzerine”, **Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi Journal of Social Sciences**, 4, S:4 (1996), s. 71-82.
- SARICA Mustafa, “Anlatımda Birim Eksiltme”, **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, 89(639) (2005), s. 208-212.
- SAUSSURE Ferdinand de, **Genel Dilbilim Dersleri 1**, (çev. Berke Vardar), TDK Yayınları, Ankara, 1976.
- SEV Gülsel, **Tarihî Türk Lehçelerinde Hâl Ekleri**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2007.
- SEYFULLAH Seyfiddin, **Devonu Sheyxzoda Atoyi**, O’zbekiston Respublikasi “Fan” Nashriyoti, Taşkent, 2008.
- THOMAS A., “Ellipsis: The Interplay of Sentence Structure and Context”, **Lingua** 47, s. 43-68.
- TOPALOĞLU Ahmet, **Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü**, Ötüken. Yayınları, İstanbul, 1989.
- UÇ Tayibe, “Düşüm (Elleipsis) Olayı ve Türkçedeki Kimi Örnekler”, **Ömer Asım Aksoy Armağanı**, TDK Yayınları, Ankara, (1978), s. 259-272.
- ÜSTÜNOVA Kerime, “Dil İncelemelerinde Anlam Bağının Gereği”, **U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S:2 (2000-2001), s. 107-116.
- ÜSTÜNOVA Kerime, “Eksilti ya da Sıfır Tekrar”, **Dil Yazıları**, Akçağ Yayınları, Ankara, (2001), s. 111-121.
- ÜSTÜNOVA Kerime, **Türkiye Türkçesi Ad İşletimi (Biçim Bilgisi)**, Kesit Yayınları, İstanbul, 2008.
- ÜSTÜNOVA Kerime “Yüzey Yapı-Derin Yapı Kavramları Üzerine”, **Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, 5, S:4 (2010), s. 697-704.
- VARDAR Berke, **Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü**, TDK Yayınları, Ankara, 1980.